

نمادشناسی نقش مایه شتر در هنر حکاکی دوره ساسانی (با تأکید بر ۵۵ نمونه آثار سرنمون)*

بیبا مصباح^{۱*}، سارا شادرخ^۲

^۱استادیار گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران.
^۲عضو هیأت علمی گروه گرافیک، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۰۴/۱۷، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۰۳/۱۰)

چکیده

هنر دوره ساسانی بازتاب رمزگونه باورهای اساطیری در ترکیب با اعتقادات زرتشتی است و نقش مایه‌های گوناگون این دوره، در پیوند عمیق با باورهای اساطیری و مذهبی دارای وجه نمادین شده‌اند. در دوره ساسانی، اهمیت رسانه‌های هنری که تصویر شتر بر روی آنها به کاررفته شامل مهرها (قصرابونصر، تخت سلیمان)، ظروف فلزی، نقوش برجسته (هترا، پالمیرا) و نقاشی‌های دیواری کاخ‌ها (پنجکنت، افراسیاب)، نشانگر اعتبار این نقش مایه است. مسأله پژوهش شناسایی مفاهیم نمادین مرتبط با آن است. پژوهش با شیوه توصیفی-تحلیلی، روش اسنادی و نمونه‌گیری هدفمند، به بررسی نقش مایه شتر در هنر ساسانی می‌پردازد. هدف اعتبارسنجی باورها و مفاهیم اساطیری مرتبط با نقش مایه شتر است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که حیوان شتر دو مفهوم نمادین اصلی را داراست: به دلیل استفاده از کلمه شتر در نام زرتشت (به معنی حامل نور ایمان) و همچنین ارتباط شتر با ایزد بهرامبه عنوان نشانه ایستادگی در برابر بدی‌ها و ناراستی‌ها، شتر نماد پایبندی به ایمان و نور هدایت است، به ویژه در مهرهای مربوط به روحانیون و درباریان. دومین مفهوم نمادین شتر به ارتباط او با بهرام (ایزد جنگاوری) و سایر ایزدان جنگاوری به نام‌های آرسو، رودا، رشف، و وهانگن مربوط می‌شود. بر این اساس نقش مایه شتر برخی از مفاهیم مرتبط با این ایزدان جنگاوری همچون پیروزمندی و فتح شاهانه، سرافرازی و نیروی جنگی شکست‌ناپذیر را نمادسازی می‌کند.

واژه‌های کلیدی

شتر، هنر ساسانی، بهرام، زرتشت، یشت ۱۴.

*منظور از آثار سرنمون، آثار شاخص از مجموعه آثار و اشیاء به‌جامانده از هر دوره تاریخی است که به دلیل اهمیت تاریخی و باستان‌شناختی اعم از کیفیت ساخت و پرداخت ویژه، اهمیت سیاسی و اجتماعی مکان کشف یا به‌کارگیری آنها، قدمت و سایر ویژگی‌ها، می‌توانند بازگوکننده ویژگی‌های هنری هر دوره باشند.
*نویسنده مسئول: تلفن: ۰۰۹۱۲۸۱۳۲۲۴۰، نمابر: ۰۰۲۳-۳۱۵۳۹۵۲۰. E-mail: bitamesbah@semnan.ac.ir

مقدمه

مختلف، و تولید محصولات مختلف، شتر را به حیوانی همراه انسان و مورد توجه در خاورمیانه تبدیل کرده است. سه صفت شاخص دیگر شتر یعنی جنگنده بودن در مبارزات، اطاعت و فرمانبرداری، و توانایی حمل بار فراوان در مسافت‌های زیاد درجه اعتبار و ارزشمندی این حیوان را از یک دام معمولی به جایگاه یک حیوان اساطیری ارتقاء داده است. به کاربردن نقش‌مایه شتر در نقش‌مایه‌های فرش‌های عشایری و روستایی ایران از دیرباز مورد توجه بوده، اما علاوه بر دست‌بافته‌ها، استفاده از نقش شتر بر روی آثار و اشیاء مختلف ارزشمندی مانند نقش برجسته‌ها و یا نقاشی دیواری، و حتی بر روی مهر یا اشیاء فلزی نشان‌دهنده اعتبار نمادین این حیوان است. در دوره ساسانی، نقش‌مایه‌های مختلف را نبایستی صرفاً به عنوان یک زینت تلقی نمود. به خصوص زمانی که نقش، بر روی دیوار کاخ و یا روی مهر به کاررفته، بایستی به دنبال مفهومی نمادین برای این نقش‌مایه بود. با توجه به اینکه تصویر شتر در دوره ساسانی بر روی رسانه‌های معتبر این دوره همچون مهرهای رسمی، و نقاشی دیواری یا نقش برجسته به کاررفته است مسأله اصلی در پژوهش حاضر تحلیل و بررسی مفاهیم اساطیری مرتبط با نقش‌مایه شتر در دوره ساسانی است. هدف پژوهش در مرحله اول اعتبارسنجی انواع نقش‌مایه شتر در دوره ساسانی و دسته بندی آنها به دو گروه نقش‌مایه‌های زینتی (فاقد معنا) و نقش‌مایه‌های نمادین است. هدف بعدی پژوهش دستیابی به ساختار مفاهیم نمادین حاکم بر بازنمایی این نقش‌مایه است.

شتر در خانواده پستانداران از رسته جفت سمان^۱، زیررسته پینه‌پایان (جفت سمانان)^۲ و خانواده شتران^۳ است. خانواده شتران شامل دو گونه تک‌کوهانه و دوکوهانه می‌شوند که زیست‌شناسان سابقه وجود آنها را به بیش از پنج‌هزار سال قبل از میلاد مربوط می‌دانند. در متن‌های مذهبی اشاره‌های مختلفی به حیوان شتر شده است. در قرآن کریم بارها نام شتر ذکر شده است و از جمله حیواناتی است که قرآن کریم، بشر را به تفکر در خلقت آن فرا می‌خواند.^۴ در سوره غاشیه تعمق در آفرینش شتر را در کنار آفرینش آسمان و زمین و کوه‌ها موجب تذکر و توجه به مبدأ و معاد بر شمرده و بلکه بر همه آنها مقدم می‌دارد. علاوه بر این در میان حیواناتی که در قرآن به بهشت وارد می‌شوند نام چند شتر شاخص نیز ذکر شده است: ناقه (شتر حضرت صالح)، عضباء (شتر حضرت رسول)، شتری که حضرت سیدالشهدا صبح عاشورا سوار بر آن خطبه خواند، و شتری که پیام حضرت یوسف را از زندان مصر به حضرت یعقوب رساند. در دیگر روایت‌های اسلامی نیز، اشاره‌های مختلف به شترها را می‌توان دید. اما اهمیت و اعتبار حیوان شتر را نباید منحصرآ در دین اسلام جست‌وجو کرد. در تورات بارها به شتر، همراه با پیامبران (۷۴ مرتبه) اشاره شده و این اشاره‌ها در انجیل نیز فراوان هستند. شترها بین ۲۵ تا ۴۰ سال عمر می‌کنند و علی‌رغم هزینه بسیار پایین نگهداری آنها، حیواناتی سودمند هستند. قابلیت سازگاری در شرایط سخت محیطی، قدرت تحرک و راهپیمایی طولانی، تحمل گرمای زیاد و تغییرات دمایی

روش پژوهش

تحریر درآمده‌اند که در بخش‌های مختلف پژوهش از آنها بهره گرفته شده است. در خصوص نقش‌مایه شتر در هنر ساسانی بایستی به مطالعات ریچارد فریه اشاره نمود. او در حفاری‌های قصر ابونصر فارس (Frye, 1973) به مجموعه عظیمی از مهرهای ساسانی دست یافت. ۳۳ نمونه از مهرهای کشف شده در این منطقه دارای نقش شتر هستند و فریه آنها را متعلق به روحانیون زرتشتی دانسته است. مطالعات بیوار و گوبل (Bivar, 1969; Göbl, 1973) در رابطه با مهرهای ساسانی تأکید دوباره نظر فریه در خصوص مهرهایی با نقش شتر است و آنها نیز این مهرها را متعلق به روحانیان زرتشتی و یا اشراف و بزرگان ساسانی می‌دانند. مجموعه بررسی‌های فریه، بیوار و گوبل محدود به توضیح ساختار مهرها و تحلیل باستان‌شناختی مهرها شامل شرح ظاهر، جنس و ابعاد مهرها، بازخوانی کتیبه‌های روی آنها و توصیف ظاهری نقش‌مایه به کاررفته بر روی مهر می‌شود. نازنین تمری در مقاله با عنوان «مهرها و اثر مهرهای تخت سلیمان» که در سال ۱۳۹۰ به چاپ رسید، مهرهای با نقش‌مایه شتر را ذیل گروه مهرهای با نقوش حیوانی به صورت محدود بررسی و طبقه‌بندی نموده است. سایر مقاله‌هایی که در خصوص مهرهای ساسانی به رشته تحریر درآمده‌اند نیز به همین ترتیب اشاره کوتاهی به استفاده از نقش‌مایه شتر بر روی مهرهای ساسانی داشته‌اند (فیروزمندی و بابائی، ۱۳۹۳؛ چهری و دیگران، ۱۳۹۴) از دیگر منابع قابل ذکر پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی نقوش روی مهر در ایران باستان» پژوهش بی‌تا مصباح و به راهنمایی ابوالقاسم دادور (۱۳۸۶) است. در این پایان‌نامه در

این پژوهش به دنبال شناخت ماهیت نمادین یک نقش‌مایه و ردیابی مفاهیم اساطیری مرتبط با آن است. از این رو ماهیت پژوهش کیفی است و روش آن از نوع توصیفی - تحلیلی است. اطلاعات مورد نیاز با تکیه بر شیوه اسنادی گردآوری شده‌اند. انتخاب جامعه آماری براساس روش نمونه‌گیری هدفمند صورت پذیرفته است. اگرچه نمونه‌هایی از نقش‌مایه شتر در هنر ایران قبل از اسلام یافت شده است اما در دوره ساسانی است به‌طور ویژه به نقش شتر توجه می‌شود. با توجه به اهمیت مکان کاربرد نقش‌مایه شتر در دوره ساسانی، می‌توان آن را یکی از نقوش با اهمیت این دوره دانست. پژوهش حاضر نقش‌مایه شتر را در قالب حکاکی و بر روی سه رسانه مهم این دوره یعنی مهرها، اشیاء فلزی و نقوش برجسته بررسی می‌نماید. نمونه‌های پژوهش، آثاری هستند که اصالت آنها از نظر باستان‌شناسی تایید شده است. این نمونه‌ها به ترتیب شامل ۳۳ نمونه نقش روی مهر، ۶ نقش برجسته و ۴ نمونه حکاکی روی فلز، ۵ نمونه پلاک گچی می‌شوند. با توجه به اهمیت مهرهای مورد مطالعه و همچنین اعتبار ویژه مهر در دوره ساسانی، مهرهای مورد مطالعه بیشتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. مفاهیم اصلی و مضامین مورد توجه پژوهش با ارزش‌سنجی و تحلیل این نمونه‌ها به نتیجه رسیده است.

پیشینه پژوهش

در رابطه با هنر ساسانی انبوهی از مقاله‌ها و کتاب‌های مختلف به رشته

آمده است. سپی تامه لقب او و نام جد دهم اوست. در مورد اصل نام او یعنی «زرتشت» اختلاف نظر وجود دارد. درباره ریشه‌شناسی صورت اوستایی و به‌طور کلی صورت‌های گوناگون این نام و ویژگی‌هایش در برخی از زبان‌های ایرانی بسیار بحث و گفتگو شده است. تنها نکته‌ای که بر سر آن اجماع کلی وجود دارد، جزء دوم این نام یعنی Uštra (شتر) است (Schmidt, 1980, 197).

بخش اول نام زرتشت به چند شکل مختلف ذکر شده و این مسأله موجب اختلاف نظرهای فراوان در تعبیر نام او شده است. بر اساس یک نظریه بخش اول نام او از Zarati یا Zarant سرچشمه میگیرد. سه محور اصلی در معناشناسی این بخش توسط زبان‌شناسان دنبال شده است: گروه اول Zarant را به معنای پیر دانسته و کل این نام را (دارنده شترهای پیر / فرتوت) معنا کرده‌اند. گروه دوم Zarat را صورتی فعلی و به معنای (به حرکت درآورنده) تشخیص داده و در نتیجه این نام را به حرکت درآورنده شترها (کسی که شترها را می‌راند) یا (پرورنده شترها) ترجمه می‌کنند. در تعبیر گروه سوم از Zarat، معنای خشمگین یا برآشفته برای این واژه پیشنهاد شده و کل نام را (دارنده شترهای خشمگین/برآشفته) معنا می‌کنند (Mayrhofer, 1977 a, 46-53; 1997 b, 105 f, no. 416, Schlerath, 1977).

علاوه بر این پیشنهاد معنای زرین یا زرد برای Zarat، باعث شده تا در بعضی از نوشته‌ها معنای نام زرتشت، «دارنده شتر زرد» ذکر شود. نباید از نظر دور ساخت که طبق نظریه کاملاً متفاوت دیگر به‌طور کلی نام زرتشت به معنی ستاره طلایی یا روشنایی زرین دانسته شده است (Humbach, 1991, 98; Markwart, 1930, 22-28; Bartholomae, 1895-1901, 89). تحقیق‌های جدید نشان داده‌است که معنی «ستاره زرین» برای نام زرتشت از صورت‌های یونانی این نام استخراج شده‌اند و نه صورت اوستایی آن و در نتیجه نمی‌تواند صحیح باشد. بحث‌های کاملی که در چند دهه اخیر درباره نام زرتشت وجود داشته، نشان می‌دهد تنها معنایی که برای این نام می‌توان پیشنهاد داد همان «دارنده شترهای پیر» است (Mayrhofer, 1977 b, 106). و مفهوم «سالخورده» و «پیر» در نام زرتشت، مفهومی مثبت دارد (Schmitt, 2002 at ww.iranicaonline.com).

محوریت ترکیب نام زرتشت با کلمه شتر و ادامه این ترکیب در خاندان همسر او نکته‌ای است که در بحثی دیگر باید به آن پرداخت ولی با در نظر گرفتن نام پدر زرتشت که به معنی «دارنده اسب پیر» است، بار مفهومی نام زرتشت در ترکیب «دارنده شتر پیر» مثبت بوده و احتمالاً اشاره به نوعی مرجعیت و کهنسالی قابل اعتماد در شخصیت و خاندان او دارد. به غیر از نام پیامبر، در دین زرتشتی از پارسایان دیگری نیز یاد شده که نام‌های آنها از ترکیب کلمه اُشتره (شتر) ساخته شده است. از جمله فرشه اُشتره^۸ (فرشوشتر) که نام پدر هوی^۹ همسر زرتشت و به معنی صاحب شتر جسور بوده است. همچنین در فروردین یشت به یکی از پارسایان به نام اوشتر^{۱۰} که پسر سذنه است^{۱۱} اشاره و فروشی‌اش ستوده شده است (رضی، ۱۳۸۱، ۴۴۸).

این ترکیب واژه شتر در نام زرتشت، اعتبار اساطیری حیوان را دو چندان می‌کند. در موارد مهم دیگری از باورهای زرتشتی به شتر اشاره شده است. از جمله در مورد زمان ظهور سوشیانس ذکر شده است که سوشیانس

بخش مهرهای دوره ساسانی مجموعه‌ای از مهرهای با نقش شتر را بررسی شده است. علی‌رغم مطالعه نقش‌مایه شتر به عنوان یک نقش تزئینی در مهرهای ساسانی، نقش شتر در نقوش برجسته و یا حکاکی روی فلز چندان مورد توجه قرار نگرفته است. با توجه به اینکه نقش‌مایه شتر در این گروه در قالب یک مضمون بزرگ‌تر و یا یک روایت اصلی‌تر مانند شکار بهرام گور و آزاده (در ظرف‌های فلزی) یا صحنه ملاقات شاه با نمایندگان اعراب (در نقش برجسته نقش رستم) به‌کاررفته است؛ نویسندگان و پژوهشگران نقش شتر را به عنوان یک تصویر ثانویه تلقی کرده و به تحلیل نمادین آن نپرداخته‌اند. وجه تمایز اصلی پژوهش حاضر با سایر منابع ذکر شده، نگاه نمادشناسانه به نقش‌مایه شتر و تحلیل دلایل کاربرد آن با تکیه بر مفاهیم اساطیری است.

مفاهیم اساطیری

شتر با واژه «اوشتر Uštra» در پهلوی شناخته می‌شود و این واژه در متن‌های کهن زرتشتی برای اشاره به مفاهیم مختلفی در رابطه با شتر استفاده شده است. رد پای نقش اساطیری شتر به دین زرتشتی محدود نمی‌شود و حتی در آیین مهرپرستی نیز جایگاه ارزنده‌ای دارد. «مطابق با یک دسته‌بندی در مراحل سلوک آیین میترا از دوازده مرحله سلوک یاد شده است. این دوازده درجه یا مقام سلوک به چهار دسته، براساس عناصر چهارگانه تقسیم می‌شد، نخست سه مقام هوا که عبارت بود از کلاغ، کرکس و شتر مرغ، دوم سه مقام خاک که عبارت بود از مقام سرباز، شتر و گاو نر، سوم سه مقام آتش، یعنی بز کوهی، اسب و آفتاب، و چهارم سه مقام آب که عبارت بودند از مقام پدر، عقاب و پدر پدران» (رضی، ۱۳۸۱، ۲۰۶۵).

در دین زرتشتی اشاره‌ها به شتر بیشتر و وسیع‌تر است. دروندیداد، ارزش یک ستور (چهارپای بزرگ) معادل ارزش شتر یا اسب برآورد شده که سی سیتراست (گزارش پهلوی وندیداد، فرگرد ۲/۴). در دین زرتشتی هر گروهی از آفریدگان اهورایی دارای «ژد» یا سروری تمثیلی است. و در سراسر ویسپرد این «ژدان» ستایش شده‌اند. به‌طور مثال گندم «ژد» همه حبوبات و غلات است و همچنین شتر سپیدموی دوکوهان «ژد شتران» است (بندهبش، ۲۴، ۱۴).

اشاره به شتر، در ذیل واژه «ستور» نیز ادامه می‌یابد. ستور در اوستا سته اُر^۵ و مراد چارپایان بزرگ است چون اسب، خر، شتر، گاو و غیره. حیواناتی در این گروه قرار می‌گیرند که همچون گاو، شتر، گراز و اسب، حیواناتی کارآمد، نیرومند و باهوش شمرده شده و حتی تقدیس شده‌اند. این حیوانات محترم بوده و در ترکیب نام پارسایان و یا بزرگان زرتشتی به‌کاررفته‌اند. مثال‌های فراوانی از این نوع ترکیب نام حیوانات در اسم افراد سرشناس دیده می‌شود، به‌طور مثال پُئوروش - اَسپه^۶ نام پدر زرتشت به معنی دارنده اسب پیر که چند بار در اوستا از او یاد شده است، (یسنا ۴/۹، یشت پنجم بند ۱۸، وندیداد فرگرد ۶/۱۹) و یا اُورُوَدَسپه^۷ که نام سومین جد زرتشت است و معنی آن «دارنده اسب تندرو» است. ترکیب نام چهار نفر از اجداد زرتشت، با کلمه اسب ذکر شده است. اما برخلاف این نام‌ها در خاندان زرتشت، نام خود زرتشت با کلمه شتر (Uštra)، ترکیب شده است، (رضی، ۱۳۸۱، ۲۹۷).

نام زرتشت، در گات‌ها، هات ۲۹، بند ۸، به صورت «زرتوشتره سپی تامه»

این نمونه‌ها در شهر سوخته نیز تکه پارچه‌هایی به دست آمده که از جنس موی شتر بوده‌اند (Bulliet, 1963). استفاده از شتر و حضور آن به عنوان یک حیوان ارزشمند در ایران ادامه دارد.

در نقش برجسته‌های کاخ تخت جمشید و در نقش کاخ آپادانا، گروه‌های مختلف از سرزمین‌های گوناگون حیوان شتر را به عنوان هدیه آورده‌اند. در این نقش برجسته، نمایندگان هراتی، بلخ، آریایی و پارتیان شتر دوکوهانه به همراه دارند. در حالی که نمایندگان رنج (شامل هیرمند، افغانستان و قندهار) و بابلی‌ها شتر یک کوهانه را پیشکش کرده‌اند (تصویر ۵). در میان آثار گالری فریر یک ریتون سفالی جالب توجه به شکل شتر وجود دارد (تصویر ۴). این ریتون سفالی که متعلق به دوره ساسانی است، طرح ساده‌ای از یک شتر نشسته را نمایش می‌دهد که مشک‌های آب بر پشت آن قرار دارند. تزیینات روی بدن ریتون، احتمالاً نشان‌دهنده پارچه‌های روی پشت شتر باشند.

نقش‌مایه شتر در دوره ساسانی

برای بررسی اهمیت استفاده از نقش‌مایه شتر در دوره ساسانی، باید ردپای استفاده از این تصویر را در نقوش برجسته مورد توجه قرار داد. در دوره ساسانی، حکاکی نقش شتر در نقش‌برجسته‌ها تداوم دارد، در بسیاری از این نقش‌برجسته‌ها، شتر به عنوان یک حیوان جنگی و یا بارکش تصویر شده است از جمله در نقوش برجسته هترا و پالمیرا. جنگ بر سر تصاحب دو منطقه پالمیرا و هترا میان ایران و روم از دوره اشکانی رواج داشته است. لیکن این مناطق در نیمه دوم عصر اشکانی و اوایل دوره ساسانی تحت نفوذ سیاسی ایران قرار داشتند. فتح این مناطق توسط دولت ساسانی، باعث عقب‌نشینی کامل نیروهای رومی از این منطقه گردید و سه شهر دورا اوروپوس، هترا و پالمیرا تحت نفوذ فرهنگ ایرانی باقی ماندند (Edwell, 2008, 251-276). در دوران تسلط حکومت ساسانی، هنر این منطقه آمیزه‌ای از شیوه‌های رومی و بیزانسی را با هنر ساسانی ایران نشان می‌دهد.^{۱۷} بخشی از نقش برجسته‌های حکاکی شده در پالمیرا و هترا به حکاکی تصویر سربازان همراه با ساز و برگ آنها اختصاص دارد. در میان این نقوش برجسته گروهی از جنگجویان حیوان شتر را همراه دارند (Skupniewicz, 2016, 57-75) (تصویر ۶).

جنگجویان پالمیرا مهم‌ترین نیروهایی بودند که حفاظت از کاروان‌های تجاری در مسیر ایران، یمن، هند، ارمنستان و آسیای صغیر را بر عهده داشتند. استفاده از شتر توسط این نیروهای جنگی امر عجیبی نیست^{۱۸} (Winkelmann, 2009, 245-248). با اینکه استفاده از شتر در سپاه ساسانی به عنوان نیروی جنگی اصلی متداول نبود، اما از شترها برای حمل ارابه و یا حمله بدون سربازان استفاده می‌شد. سپاه ساسانی آرایش و ساز و برگ ویژه داشت. در این سپاه از حیوانات مختلفی مانند فیل‌های جنگجو، اسب جنگی و یا شتر برای حمله در خط مقدم سپاه استفاده می‌شد (Downey, 2006, 330).

در متن‌های تاریخی اشاره شده که «انوش‌آزاد»^{۱۹} در شورش علیه پدر خود، خسرو اول، از سپاهی با شترهای فراوان استفاده کرد. وجود شتر در ترکیب سپاه و یا اصطبل شاهی با توجه به نگاره شکار گوزن در طاق بستان (مربوط به خسرو دوم) نیز قابل استنباط است. البته این نقش برجسته اولین تصویر شتر در دوره ساسانی نیست. پیشتر در نقش برجسته

در سی سالگی با هرمزد دیدار کند و این همپرسی، سی شبانه‌روز به‌طور می‌انجامد (بندش، ۳۵، ۴۲/۴۵). در بازگشت از این همپرسی کیخسرو^{۲۰}، سوار بر «وای درنگ خدای»^{۲۱} که به پیکر شتر درآمده است، سوشیانس را پذیرفته و دین او را می‌ستاید (بهار، ۱۳۸۷، ۲۸۰).

مهم‌ترین اشاره به شتر در متن‌های دینی زرتشتی، در یشت ۱۴ و در وصف بهرام جلوه‌گر می‌شود. بهرام برای چهارمین بار در کالبد شتر «اوشتره کهرپه»^{۲۲} (شتر سرمست دندان‌گیر)، تجلی می‌یابد. در توصیف این صورت از بهرام ویژگی‌های متعددی برشمرده شده است و حتی به این نکته نیز اشاره شده است که بهرام به صورت شتر جست و خیزکننده‌ای در آمد که موهایش برای لباس مردمان به کار آید (یشت ۱۴، کرده ۴، فقره ۱۱).

در ادامه به نیروی نرینه برجسته این شتر و توانایی آن در محافظت از ماده‌ها اشاره شده است. در این تجلی بهرام با صفت‌های باهوش، باشکوه، بلند، نیرومند، قوی پیکر با پاها و زانوهای خوب، ایستاده و استوار همچون شهریار مطلق و مقتدر توصیف شده است (یشت ۱۴، کرده ۱۴، فقره ۱۳-۱۰). این مجموعه صفت‌های بهرام، مهم‌ترین اشاره‌ها و تجلی اساطیری حیوان شتر در متون زرتشتی به‌شمار می‌روند.

سابقه استفاده از نقش‌مایه شتر

شواهد تاریخی مختلف و نمونه‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که حداقل از هزاره چهارم قبل از میلاد دو نوع شتر دوکوهانه (معروف به شتر باکتریایی) و شتر یک کوهانه در مناطق مختلف آسیا از جمله ایران وجود داشته است. براساس کتیبه‌های اکدی واژه‌های *udūru* و *udrū* برای نامیدن شتر استفاده می‌شد. در سایر نقاط آسیا و در میان اقوام مختلف شرقی، واژه‌هایی با ریشه‌های مشترک برای نامیدن شتر استفاده می‌شده است^{۲۳} (Maxwell-Hyslop, 1955, 161). استفاده از تصویر شتر، همواره تحت تأثیر ارزش دوگانه آن در منطقه بوده است. از یک سو به عنوان یک حیوان بارکش و نیروی قدرتمند جنگی مورد نظر بوده، چنانکه در نقش برجسته‌های کاخ آشور بانی‌پال، سپاه اعراب در جنگ با سپاه آشور سوار بر شتر نمایش داده شده‌اند (تصویر ۱) و از طرف دیگر نقش شتر به عنوان یک نماد و سمبل مرتبط با ایزدان بر روی آثار و اشیاء مختلف به‌کاررفته است. قدیمی‌ترین تصویر به دست آمده از شتر در ایران، نقش‌مایه‌ای است که بر روی یکی از سفال‌های تپه سیلک مربوط به حدود ۲۵۰۰-۳۰۰۰ ق.م طراحی شده است (Ghirshman, 1938, 39; P. L, LXXIX, AZ; Zeuner, 1963, 359).

این تصویر نقشی ساده از یک شتر دوکوهانه را نشان می‌دهد و تنها نمونه گزارش شده از تصویر شتر بر روی سفال در ایران است.

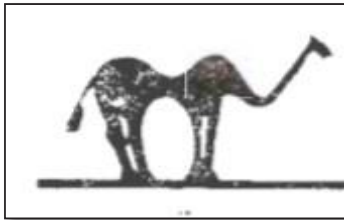
در میان سایر آثار و اشیاء تاریخی چند نمونه با ارزش دیگر نیز قابل ذکر هستند. یک سر تبر فلزی که مربوط به هزاره سوم قبل از میلاد (۲۴۰۰-۲۶۰۰ ق.م) می‌شود در حفاری گورهای منطقه سیستان^{۲۴} کشف شده است (تصویر ۳). بر روی این سر تبر، مجسمه فلزی یک شتر نشسته قرار گرفته است (Lamberg-karlovsky, 1969, 163-168/ Maxwell-Hyslop, 1955, 161/ Zeuner, 1955, 162-163/ Bulliet, 1975, 151-153). تصویر شتر بر روی سفال سیلک و سر تبر سیستان نشان‌دهنده سابقه حضور شتر از هزاره سوم قبل از میلاد در ایران است علاوه بر

بزرگ و خوشگذران دانسته‌اند که بسیار جنگاور بود. علاوه بر این در مورد دلاوری و شجاعت او داستان‌های زیادی نقل شده است (کریستین سن، ۱۳۵۱، ۱۴۶ / نولدکه، ۱۳۷۸: ۱۳۱ / بهار، ۱۳۸۹، ۳۵). در میان پلاک‌های گچی کشف شده در چال ترخان ری، پنج پلاک، نقشی از بهرام گور را همراه با آزاده به تصویر کشیده‌اند که بر روی شتر نشسته است (اقبال چهری و دیگران، ۱۳۹۴، ۸۴-۶۵). این صحنه بر روی بعضی از بشقاب‌های فلزی دوره ساسانی تکرار شده است (تصویر ۷).

پس از این زمان استفاده از تصویر شتر در هنر ساسانی مورد توجه قرار می‌گیرد و حتی در سرزمین‌های تحت نفوذ هنر ساسانی نیز به کار می‌رود. در هنر سغدی^{۲۱} نمونه‌های جالب توجهی از تصویر شتر کشف

بیشاپور که در آن بهرام دوم در ملاقات با نمایندگان عرب تصویر شده است، این گروه از اعراب شترهایی را برای پادشاه پیشکش آورده‌اند (Vanden Berghe, 1984, 139- 141).

تصویرهای بهرام پنجم (بهرام گور) که به صورت حکاکی روی فلز یا نقش برجسته گچی به دست آمده‌اند، برای اولین بار پادشاهی را سوار بر شتر نشان می‌دهند. بهرام پنجم تنها پادشاهی است که سوار بر شتر نمایش داده شده است (Wiknelmann, 2009, 245- 248) (تصویر ۷). بهرام پسر یزدگرد، بعد از تولد در سرزمین حیره پرورش یافت، داستان زندگی او آمیخته با روایت‌ها و افسانه‌های فراوانی است.^{۲۰} اما آنچه مسلم است او با جنگ و درگیری به تخت پادشاهی نشست. او را پادشاهی عادل،

تصویر ۲- نقش شتر بر روی سفال تپه سیلک، طراحی لویی واندنبرگ. مأخذ: (Vanden Berghe, 1984, 105)

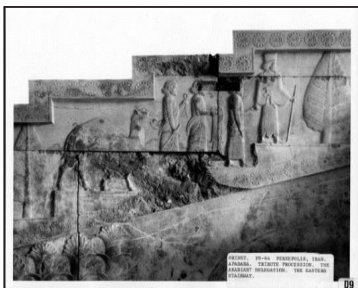
تصویر ۱- نقش برجسته اعراب سوار بر شتر در کاخ آشوربانیپال، موزه بریتانیا. مأخذ: (www.alamy.org; Accessed at 15/05/2019)

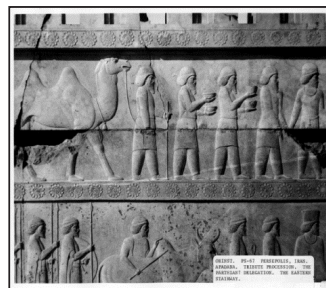
تصویر ۴- ریتون سفالی به شکل شتر نشسته، دوره اشکانی. مأخذ: (Kawami, 1992, pl. 25)

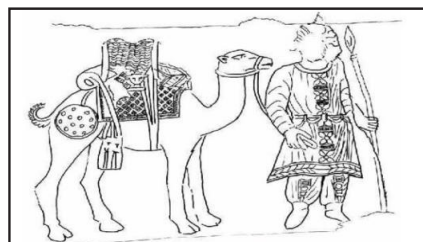
تصویر ۳- سر تیر مزین به شتر نشسته، بدست آمده در منطقه خوراب سیستان. مأخذ: (https://pmem.unix.fas.harvard.edu; Accessed at 25/04/2019)

تصویر ۵- نقش برجسته هدیه‌آوردگان در کاخ آپادانا، با شتر دوکوهانه (پارتیان E4) و شتر یک کوهانه (اعراب D9). مأخذ: (https://oi.uchicago.edu ; Accessed at 30/06/2020)

تصویر ۶- طرحی از دو نقش برجسته که سربازان دوره ساسانی را به همراه ساو برگ جنگی و شتر نشان می‌دهد، هترا و پالمیرا، طرح نقش برجسته: پاتریک اسکوپینیوتز. مأخذ: (Farrokh et al., 2018, 52)

است (Bivar, 1969, Sheperd, 1983, 1055; Göbl, 1976, 25-36; Frye, 1973, 73-87).

اگرچه استفاده از این نوع مهرهای اداری به دوران قبل از قباد اول باز می‌گردد، اما قباد اول در دستوری مقامات اداری، سپهسالاران و موبدان را ملزم به داشتن مهر نمود. پس از او، به دستور خسرو اول داوران، نیز ملزم به استفاده از مهر شدند (Perkhanian, 1997, 214-215). با رواج استفاده از مهر، استفاده از نقش‌مایه‌های نمادین و اساطیری بر روی مهرها رواج گسترده‌ای یافت و نقش‌هایی بر روی مهرها حکاکی می‌شدند که بیانگر نیروهایی بودند که برای صاحب مهر اهمیت فراوان داشت. به همراه داشتن مهر برای هر فرد به این معنا بود که به وسیله نیروهای نمادین تصویر روی مهر در برابر نیروهای اهریمنی و شر محافظت می‌شود (Göbl; 1973, 25-36)، (تصویر ۱۳). کشف این مهرها در دو منطقه تخت سلیمان و قصر ابونصر، اعتبار نمادین نقش شتر روی آنها را افزایش می‌دهد. برای فهم دقیق دلیل استفاده از نقش شتر بر روی مهرهایی که متعلق به بلندپایه‌ترین افراد جامعه ساسانی هستند، و یا سایر اشیاء بررسی مفاهیم نمادین مرتبط با آن الزامی است.

بحث و تحلیل

برای تحلیل دلایل استفاده از نقش مایه شتر باید بررسی این نقش مایه را در دو گروه متفاوت مورد نظر قرار داد. گروه اول نقش‌هایی هستند که در آنها شتر فاقد هر نوع معنای نمادین بوده و صرفاً به عنوان یک پیشکش یا هدیه تصویر شده است، و پیش از دوره ساسانی متداول بوده مانند نقش برجسته‌های هخامنشی. در برخی از نقوش برجسته ساسانی نیز به عنوان بخشی از اصطبل شاهی نقش شده مانند نقش برجسته بیستون، و یا حتی در نقش برجسته ساسانی بیشاپور به عنوان مرکب سپاه اعراب دیده می‌شود. گروه دوم نقش‌هایی هستند که استفاده از تصویر شتر در آنها به صورت واضح بیان نمادین دارد و یا در ارتباط با مفاهیم اسطوره‌ای است مانند نقش شتر در نقاشی‌های دیواری پنجکنت و افراسیاب، بر روی مهرها و یا حتی در نقوش برجسته‌های هترا و پالمیرا در این دسته قرار می‌گیرند. استفاده از واژه شتر در ترکیب نام زرتشت بیشتر از هر مفهوم اساطیری دیگر جایگاه اساطیری این حیوان را مستحکم می‌سازد. ترکیب واژه شتر در نام زرتشت را می‌توان با مفهوم حامل پیام ایزدی بودن یا حامل دانش بودن زرتشت، آن هم در تاریکی جهل مردمان وصف کرد. این به نوعی با خویشکاری اساطیری شتر به عنوان حیوانی که صبر، استقامت، پایداری را معنا می‌کند، همخوانی دارد.

تصویر شتر بر روی مهرهای ساسانی بار دیگر خویش کاری اساطیری این حیوان را قوت می‌دهد. به نظر می‌رسد استفاده از نقش شتر بر روی این مهرها بیش از همه در رابطه با خویشکاری‌های این حیوان به عنوان تجلی ایزد بهرام جلوه‌گر شده و معنا می‌یابد. این مهرها به روحانیون زرتشتی و یا صاحب منصبان دولت ساسانی تعلق داشتند (Frye, 1973, 73-87) (تصویر ۱۳).

در یشت ۱۴، علاوه بر اینکه از تجلی بهرام به ده صورت مختلف صحبت می‌شود، توصیف ویژگی‌های مختلف پیروزمندی و قدرتمندی بهرام با توصیف این نیروها به توانایی‌های دست نیافتنی در موجوداتی که تجلی بهرام هستند صورت می‌گیرد. مهم‌ترین این توصیف‌ها به شرح

شده است. سغد در ۵۴۰ قبل از میلاد توسط کوروش فتح شد و از آن زمان تا تقریباً صدر اسلام همواره با فرهنگ ایرانی، ارتباطی تنگاتنگ داشت (لئونیدویچ خروموف، ۱۳۸۱، ۷۷-۷۸).

مجموعه وسیعی از نقاشی‌های دیواری در مناطق مختلف این ناحیه از جمله ورخشا، خوارزم، پنجکنت و افراسیاب به دست آمده که ارتباط‌های مضمونی و سبک شناختی وسیعی با هنر ساسانی را نشان می‌دهد. در سده‌های ششم تا هشتم این نقاشی‌ها نه تنها در کاخ‌ها، بلکه در خانه‌های اشراف نیز کاربرد داشتند (Sims, 2007, 17). تأثیر هنر ساسانی بر هنر سغدی چنان است که برخی هنر سغدی را نوع دیگری از هنر ساسانی می‌دانند.^{۲۲} در نقاشی‌های پنجکنت، علاوه بر الگوهای تصویری می‌توان الگوهای اعتقادی را نیز دید. اگرچه آیین زرتشتی در این منطقه با آنچه در ایران بود، تفاوت داشت؛ اما این مکان‌ها، ظاهراً مخصوص آیین خاکسپاری و پرستش چند خدای مشهور ایرانی بودند، (Azarpay, 1981, 187). صحنه بر تخت نشستن از جمله صحنه‌های مورد توجه در این نقاشی‌های دیواری است. در پنجکنت بر روی دیوار یکی از تالارها (اتاق تاق‌دار XXIV:2)، زوجی بر روی یک تخت نشسته‌اند و تخت به وسیله یک شتر و یک قوچ جنگی حمل می‌شود. مشابه این صحنه در افراسیاب نیز به دست آمده است. چندین سکونتگاه در این منطقه کشف شده است در تالار یکی از این خانه‌ها نقاشی‌های سرتاسری وجود دارد. یکی از این نقاشی‌ها، یک زوج را نشسته بر تختی نشان می‌دهد که باز هم توسط یک جفت قوچ جنگی حمل می‌شود. این زوج بر تخت نشسته، هر یک تندیس کوچکی از شتر را بر روی یک دیس در دست دارند تاریخ این نگاره با توجه به ویژگی‌های سبک شناختی آن در حدود سده ششم میلادی تخمین زده شده است (Ibid., 195) (تصویر ۸). در صحنه دیگری پادشاه در جشن نشان داده شده، او در حال نوشیدن شراب از ریتونی به شکل قوچ است که نماد بهرام شمرده می‌شود و در سمت چپ تصویر او نقش شتر یک کوهانه بالدار نقاشی شده است (تصویر ۹). علاوه بر این نقاشی‌ها، تصویرهای نمادینی از شتر بالدار بر روی برخی از تنگ‌های فلزی دوره ساسانی نیز بدست آمده‌اند. در این نمونه‌ها شتر با دم پرند و بال‌های اساطیری حکاکی شده است (تصویر ۹). استفاده از نشانه‌های فرهمندی، مانند نوارمواج و بال، مضمون نمادین شتر در این تصویرها را برجسته و تأکید می‌کند. این مجموعه از نقش‌ها و تصویرهای شتر از مهم‌ترین گروه تصاویری هستند که به مضمون‌های نمادین این حیوان اشاره دارند، گروه دیگر آثار و اشیاء ساسانی که پیوند مضمونی نقش شتر با اساطیر را تقویت می‌کنند، مهرهای دوره ساسانی هستند. مهرهای دوره ساسانی تنوع زیاد و اعتبار فراوانی دارند. انواع نقش‌های انسانی، حیوانی، گیاهی به کاررفته بر روی آنها نشان دهنده مفاهیم عمیق نمادین و یا اساطیری مرتبط با این مهره است.

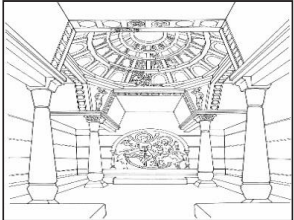

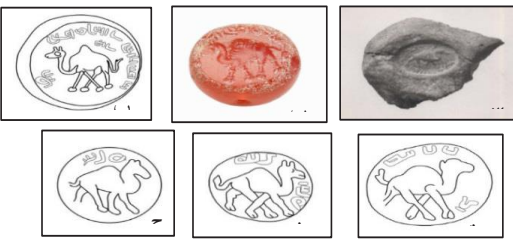

تصویر شتر بر روی تعدادی از مهرهای دوره ساسانی کشف شده در قصر ابونصر، و تخت سلیمان به کاررفته است (تصویر ۱۳). در تاریخ‌گذاری این مهرها آنها را متعلق به زمان پادشاهی خسرو اول ساسانی تا پادشاهی خسرو دوم ساسانی دانسته‌اند. بررسی نوشته‌ها و کتیبه‌های حاشیه مهرها و یا پشت مهرها، نشان می‌دهد که این مهرها متعلق به روحانیون زرتشتی و یا سپهسالاران و بزرگان ساسانی بوده‌اند. این مهرها، مهرهای اداری بوده و به‌طور عمده به افرادی که در بدنه حکومت فعالیت داشته‌اند متعلق بوده

توانمندی‌های شتر توصیف شده است (یشت ۱۴، کرده ۱۴، بندهای ۱۱-۱۳) و جنگاوری او با سرمستی و آشفتگی شتر تیز تک مقایسه شده است. از همه جالب‌تر توصیف قدرت بینایی خوب و ویژه بهرام است که در سه شکل توصیف شده است. اولین بار شرح این بینایی خوب بهرام به صورت «توانایی دیدن در شب» ذکر شده و با قدرت بینایی شتر در شب مقایسه و توصیف شده است، (یشت ۱۴، کرده ۴، بند ۱۳). پس از آن قدرت بینایی بهرام در بندهای ۱۳ و ۲۹ با قدرت بینایی ماهی کُر در آب و بینایی کرکس در آسمان و بینایی اسب در شب وصف شده است.

ستایش بهرام به سغد (سغدیانا) نیز نفوذ کرده و در آن جا به اسم وهاگن^{۳۳} منزلت یافته بود. تولد او را از آب دریایی دانسته‌اند و او را کشنده اژدها می‌شناختند، (پورداوود، ۱۳۹۴، ۵۲۳). وهاگن در میان ایزدان سغدی از اعتبار ویژه ای برخوردار است. مفهوم ایزد در سغد به نحوه چشم‌گیری با آنچه در اوستا آمده است تفاوت دارد و تأکید بر هماهنگی

و بزرگی و چگونگی پیروزی‌هایی که بهرام عطا می‌کند اختصاص یافته است. بهرام، سرچشمه پیروزی و شکست ناپذیری است. این پیروزی با صفت‌های مختلفی شرح شده و از دو وجه مختلف به آن پرداخته شده است. در وجه اول از کیفیت این پیروزی صحبت شده و آن را نوعی از پیروزی می‌داند که ناموران و امرا مشتاق آن و در پی آن هستند. تا جایی که از کیکاووس و فریدون نیز به عنوان کسانی که مشتاق بدست آوردن این پیروزی هستند نام برده شده است. بلافاصله در وجه دوم توان و قدرت این پیروزی را به نیرویی قدرتمند تشبیه کرده و در این تشبیه از قدرت اسب، قدرت شتر سر مست و آب قابل کشتیرانی یاد شده است (یشت ۱۴، کرده ۱۴، بند ۳۹).

در کنار این شرح مفصل از پیروزی معنوی و مادی، انواع و اقسام نیروهای طبیعی، انسانی و حیوانی که لازمه فتح، برتری و پیروزی است را برای بهرام قائل شده‌اند. چند مرحله از این نیروهای طبیعی با قدرت‌هایی که حیوان شتر دارد، وصف شده است. ایستادگی و تیز تک‌بودن بهرام با

		
<p>تصویر ۸ - نقاشی دیواری ایزد و همسرش در یکی از خانه‌های پنجنکت. مأخذ: (Azarpay, 1981, 195)</p>	<p>تصویر ۷- حکاکی بهرام گور و آزاده بر روی بشقاب فلزی ساسانی. مأخذ: (https://www.metmuseum.org; Accessed at 25/04/2019)</p>	
		
<p>تصویر ۱۱- پلاک گچی با تصویر ایزد آرسو که سوار بر شتر، به سمت آتشدان حرکت می‌کند. مأخذ: (http://artgallery.yale.edu; Accessed at 15/05/2019)</p>	<p>تصویر ۱۰- تنگ فلزی با نقش برجسته شتر بالدار. مأخذ: (https://www.hermitagemuseum.org; Accessed at 30/06/2020)</p>	<p>تصویر ۹- صحنه جشن، نقاشی دیواری در پنجنکت، در گوشه سمت چپ تصویر شتر بالدار وجود دارد. مأخذ: (http://warfare.ga; Accessed at 07/06/2020)</p>
		
<p>تصویر ۱۲- پلاک گچی با تصویر ایزد آرسو (رودا) سوار بر شتر که در کنار ایزد خورشید به نام «یارهیبول» است. مأخذ: (https://www.metmuseum.org; Accessed at 25/04/2019)</p> <p>(ب) مهر متعلق به مجموعه فریر. مأخذ: (https://asia.si.edu; Accessed at 04/05/2019)</p> <p>پ تا ج) مجموعه اثرمهرهای به‌دست‌آمده در حفاری قصر ابونصر. مأخذ: (Frye, 1973, D 221, D 118, D 155, D 306)</p>		<p>تصویر ۱۳- مجموعه مهرهایی با نقش شتر، دوره ساسانی، این مهرها در حفاریهای قصر ابونصر به دست آمده‌اند: (الف) اثرمهر متعلق به مجموعه متروپولیتن. مأخذ: (https://www.aks-images.com; Accessed at 15/05/2019)</p>

جدول ۱- مقایسه ویژگی‌های شتر و صفت‌های ایزد بهرام برای دستیابی به مضامین نمادین تصویر شتر.		
مضمون نمادین	صفت‌های بهرام	ویژگی‌های شتر
پیروزمندی و فتح شاهانه	قدرتمندی کامل، قدرت شاهانه و شکست ناپذیر	نیرومندترین و مقاوم‌ترین حیوان اهلی، توانایی حمل بار زیاد
حمله برنده و انتقام گیرنده	پیروزی قدرتمند، فتح و نصرت دائمی	تیز تک و رهوار، مقاوم در طوفان‌ها
نیروی جنگی شکست ناپذیر	ایستادگی و تیز تک بودن	مقاوم در برابر گرما، تشنگی و گرسنگی، مقاوم در طوفان‌ها
قدرتمندی و سرافرازی (ایستادگی)	اشراف بر همه چیز حتی در تاریکی	قدرت بینایی خوب، بویایی و شنوایی قوی
دشمنی با بدی‌ها و ناراستی‌ها	حمله برنده و مهاجم، شکست ناپذیری	دونده، توانایی راه رفتن در شن‌زارها و زمین‌های سفت، بسیار مهاجم و کینه توز در مبارزه
	مبارزه با اهریمن در تاریکی جهل	بینایی خوب در شب

پنج نفر از پادشاهان دوره ساسانی بهرام نام داشته‌اند (فروردین‌یشت: فقره ۳۸، یسنا ۵۸: فقره ۱، هرمزدی‌یشت: فقره ۲۲، فروردین‌یشت: فقره ۲۴، زامیادی‌یشت: فقره ۵۴، یسنا ۶۸: فقره ۱۱). کلمه بهرام در لغت اوستایی «وَرِئَرَن» است. جزء اول «وَرِئَرَن» است، که به معنی هجوم و حمله، فتح و نصرت است و با این معنا در اوستا بسیار به کار رفته است. جزء دوم «غَن» بوده که به معنی کشته و زنده است و وَرِئَرَن به معنی فتح و پیروزی است و یا به عنوان صفت برای انسان، فرشتگان و ایزدان مثل سوشیانت، هوم، واج، سروش، آذر، باد و غیره آمده است. (به نقل از پورداوود، ۱۳۹۴، یسنا: فقره ۱۶، یسنا ۵۷: فقره ۳؛ وندیداد: فرگرد، ۱۰ فقره ۹) (پورداوود، ۱۳۹۴، ۵۲۲).

بنابراین بر خورداری از این صفت‌ها در دوره ساسانی برای پادشاهان با استفاده از نام بهرام برای پادشاهان جلوه یافته است. ارتباط مضمونی و تأثیر ایزد بهرام بر شخصیت پادشاهان ساسانی که هم نام او هستند، بیش از همه در شخصیت بهرام پنجم (بهرام گور) تجلی یافته است. ایرانیان همواره برای او احترام قائل بودند و پادشاهانی که در صدد تاسیس دولت‌های مستقل ایرانی بودند برای کسب مشروعیت و برخورداری از حمایت مردم تبار خود را به او می‌رسانند (ریاحی، ۱۳۸۰، ۴۳). می‌توان روند هفت خوانی را در زندگی و شخصیت او دید (سرامی ۱۳۷۷، ۱۷۰-۱۷۱). کشتن درندگان مزاحم و یا اژدها کشی توسط او می‌تواند دگردیسی روایت‌های اساطیری باشد. این روایت‌ها زمینه تبدیل شدن او به شخصیتی نیمه اساطیری و تحت حمایت نیروهای ایزد پیروزی، جنگاور و فرهمند را فراهم کرده است. او از گوهر حقیقت جویی برخوردار است و حکومتی بر پایه عدالت و دادخواهی برپا می‌کند. او تنها پادشاهی است که سوار بر شتر تصویر شده است. اگرچه، بازنمایی بهرام پنجم بر روی شتر، را می‌توان به زندگی او در حیره، و داستان‌های زندگی وی نیز مرتبط کرد، اما در طول زمان، شخصیت او در هاله‌ای از داستان‌ها و روایت‌ها قرار می‌گیرد و او را به نوعی تجلی ویژگی‌های ایزد بهرام می‌دانند.

بر خورداری از صفت‌های بهرام در هنر ساسانی با بازنمایی جلوه‌های بهرام پیوند می‌یابد، تجلی‌های این ایزد از جمله گراز، میش گشن، بز نردستی و شتر به صورت نقش‌مایه تزئینی بر روی آثار و اشیاء مختلف

و شمایل نگاری دینی در تصویرهای مربوط به ایزدان در سغد تجلی یافته است. خدایان فقط به شکل انسان پدیدار شده‌اند و صفت‌های جانور گونه این خدایان به شکل تندیس‌های جانوران، تخت‌هایی با چهره جانوران (یا پایه‌های جانورگونه)، سردیس‌های جانوری یا حتی حکاکی نقش این جانوران بالدار بر اشیاء فلزی تجلی یافته است (Azarpay, 1981, 185) (تصویر ۱۰). نمونه‌هایی که از تصویر شتر در پنجکنت به دست آمده به خوبی مؤید ارتباط این حیوان با بهرام یا همان وهگن سغدی است. در تصویر (۸)، صحنه بر تخت نشستن یک زوج ترسیم شده که با در دست داشتن مجسمه شتر تحت حمایت ایزد وهگن (بهرام) قرار گرفته‌اند. پایه‌های تخت نیز به شکل شتر و قوچ، که هردو تجلی‌های وهگن (بهرام) هستند، ساخته شده است و بدین ترتیب سلطنت این زوج در حمایت ایزد وهگن (بهرام) قرار گرفته است. همین مضمون در نقاشی دیواری دیگری تکرار شده که صحنه جشن پادشاه است، پادشاه با نوشیدن از ریتون به شکل قوچ‌نر، در حالیکه نماد شتر یک کوهانه و بالدار ناظر بر اوست، در جشن بزرگداشت بهرام شرکت جسته و نیروهای این ایزد را کسب می‌کند (تصویر ۹).

ارتباط بهرام ایرانی و وهگن سغدی با نماد شتر در گروهی دیگر از ایزدان جنگی نیز انعکاس یافته است. در متن کتیبه‌ای از دوره آسارهادون^{۲۴} پادشاه آشوری که مربوط به حدود ۶۶۹-۶۹۸ ق.م می‌شود از خدایی با نام رودا^{۲۵} یاد شده که ایزد محافظت‌کننده عبادت‌کنندگان بوده است. این ایزد بعدها با نام آرسو^{۲۶} در بین خدایان پالمیری قرار گرفته است. در سرزمین‌های عربی، آرسو با نام رودا شناخته می‌شود و در متن‌های آرامی با ایزدی به نام رشف^{۲۷} از هزاری سوم ق.م در سوریه ترکیب شده است (Litvinski, 2000, 618). رشف نیز ایزدی بود که با جنگ ارتباط داشت. او را از روی تندیس‌های مصری می‌شناسند و پیکرک‌های مفرغی ساخته شده از او نشان‌دهنده جنگاوری سوارکار با سلاح و سپری در دست است. رشف در نقاط مختلف سوریه و فلسطین نیز شناخته شده است. در یکی از متون راس الشمره او را رشف تیرانداز^{۲۸} نامیده‌اند (وارنر، ۱۳۸۹، ۱۹۸). رشف و آرسو ایزدانی بودند که سوار بر شتر تصویر می‌شدند (تصویر ۱۱ و ۱۲).

جنگاوری، شجاعت و طبیعت غیرقابل کنترل همچنین نیروی حمله برنده و پیروزمند، را در اختیار صاحب مهر و یاسایر اشیایی که با نقش شتر زینت یافته‌اند، قرار می‌دهد.

جلوه‌گر شده است. جدول (۱)، مقایسه‌ای بین ویژگی‌های طبیعی حیوان شتر با صفت‌های بهرام را نشان می‌دهد. این نکته که شتر نماد مفاهیم مرتبط با بهرام است، غیر قابل انکار به نظر می‌رسد استفاده از نقش‌مایه شتر مجموع نیروهایی که متعلق به ایزد بهرام است همچون صفات

نتیجه

متجلی است، از هر نبرد پیروز و فاتح خارج می‌شود. بنابراین عجیب نیست که صاحب منصبان ساسانی از نقش شتر بر روی مهرهای خود استفاده می‌کردند. بدین‌گونه فتح و نصرت دائمی در مقابله و رویارویی با بی‌نظمی و بی‌عدالتی متعلق به آنها بود. علاوه بر اینها شتر در صفت‌هایی چون مقاومت در سختی‌ها و نیز ایستادگی و سرافرازی به‌طور کامل تجلی صفات ایزد بهرام است که تیزتک، رهرو، سرافراز، قدرتمند و پیروزمند ابدی است. در دشمنی با بدی‌ها و ناراستی‌ها به نوعی، تجلی ایمان نیز محسوب می‌شود. استفاده از واژه او شتر در نام زرتشت نیز همین مفهوم را به ذهن می‌رساند. زرتشت را همانطور که شتر بار عظیمی بر دوش دارد، حامل نور ایمان توصیف کرده‌اند. پس تصویر شتر به نوعی نماد پایبندی به ایمان و تجلی آن نیز محسوب می‌شود. استفاده از نماد شتر توسط روحانیون زرتشتی بایستی به این سبب باشد. علاوه بر اینکه شتر نماد مبارزه دائمی بهرام و اهریمن است. قدرت بینایی خوب شتر در تاریکی، این حیوان را به نماد اشراف بر روشنایی ایمان در تاریکی جهل تبدیل کرده است. توصیف بینایی بهرام در شب به قدرت بینایی شتر نیز اشاره به همین ویژگی نمادگونه دارد. نقش‌مایه شتر توانایی تشخیص راه درست و نور هدایت را در تاریکی گمراهی و اهریمنی، نمادسازی می‌کند.

در متون زرتشتی به صراحت از شتر به عنوان تجلی بهرام یاد شده است. و بررسی سابقه ارتباطی شتر با ایزدان مختلف نشان می‌دهد که شتر همواره با ایزد جنگاوری مرتبط بوده است. بازنمایی ایزدان جنگاوری (آرسو، رودا و رشف) در حالی که سوار حیوان شتر هستند مؤید این ارتباط بین ایزد جنگاوری و شتر است. اگرچه ایزد جنگاوری در ایران (بهرام) هرگز با پیکره انسانی نشان داده نشده است اما نمادهای مرتبط با آن از دوره هخامنشی تا پایان دوره ساسانی به وفور به کار رفته است. نماد شتر اگرچه کم‌تر از سایر سمبل‌های بهرام کاربرد داشته است اما در نمونه‌های مختلفی که به نوعی با صفت پیروزمندی در سپاهیان (نقوش برجسته پالمیرا و هترا) مرتبط است، نقش شتر به عنوان تجلی بهرام دیده می‌شود. از همه نمونه‌ها مهم‌تر نقاشی‌های دیواری پنج‌کنت هستند که در آنها تصویر شتر در کنار سایر سمبل‌های ایزد وهاگن (بهرام ایرانی) به کار رفته است. با در نظر گرفتن توصیف‌های صریحی که از بهرام در کالبد شتر شده است، شتر نماد پیروزمندی و فتوح شاهانه است. اگرچه شتر به عنوان نیروی جنگی در سپاه اشکانی و ساسانی استفاده شده است؛ اما صفت انتقام‌جویی بهرام، با در نظر گرفتن ویژگی جنگنده بودن شتر، در این حیوان تجلی یافته است. شتر نماد نیروی محافظی است که از همه‌ی دشمنان سرزمین و پادشاه انتقام می‌گیرد و به عنوان نیروی جنگی شکست‌ناپذیری که در بهرام

پی‌نوشت‌ها

زرتشتی، وای به دو موجود هرمزدی و اهریمنی تقسیم می‌شود. وای بد، «استوپه‌ها» نام دارد. وای نیک و خوب، «رام» یا «وای درنگ خدای» نامیده می‌شود (بهار، ۱۳۷۸، ۴۰).

14. Uštrahe. Kehrpa.

۱۵. به‌طور مثال در ختن استفاده از واژه Ula رواج داشته است
۱۶. این اثر از حفاری تپه خوراب Khorab در سیستان کشف شده است. برای اطلاع بیشتر ن. ک. به:

Maxwell-Hyslop(1955), Note on a Shaft-Hole Axe Pick Khurab, Iraq(17), 161.

۱۷. از حدود سال ۵۳ م. جنگ‌های مداومی میان ایران و روم بر سر تصاحب این منطقه در جریان بوده است. طی این جنگ‌ها، حاکمیت این شهرها زمانی متعلق به رومیان و زمانی متعلق به اشکانیان بود. اما دولت اشکانی توجه ویژه‌ای به این ایالت‌ها به ویژه هترا داشت و از سال ۱۷۰ م. این شهر به عنوان پایگاه ویژه دولت اشکانی محسوب می‌شد و حاکمان آن از طرف دولت اشکانی لقب «شاه» داشتند. اگرچه ارتباط تجاری این مناطق با سایر نقاط تحت نفوذ روم ادامه داشت، لیکن هنر و فرهنگ در هترا و پالمیرا تحت نفوذ عمیق هنر ایرانی بود و تبادلات هنری و فرهنگی با هنر ایران هرگز قطع نشد (Gregoratti, 2009, 46).

۱۸. در سپاه اشکانی نیز از شتر استفاده می‌شد. در جنگی میان اشکانیان و رومیان که سه روز به طول انجامید، پارتیان از شتر استفاده کردند (Farrokh et al., 2018, 52; Winkelmann, 2009: 245-248).

19. Anōšazād.

1. Artiodactyla.
2. Tylopoda.
3. Camiladae

۴. نام‌های مختلف شتر در قرآن کریم چندین مرتبه ذکر شده‌اند: ایل دو بار (سوره انعام: ۱۴۴ و سوره غاشیه: ۱۷)؛ جَمَل به معنی شتر نر یک بار (سوره اعراف: ۴۰)؛ جَمَالَه یک بار (سوره مرسلات: ۳۳)؛ عِشَار به معنی شتر آبستن، یک بار (سوره تکویر: ۴)؛ نَاقَه به معنی شتر ماده، هفت بار (سوره اعراف: ۷۳ و ۷۷، سوره هود: ۶۴، سوره اسراء: ۵۹، سوره شعراء: ۱۵۵، سوره قمر: ۲۷ و سوره الشمس: ۱۳)؛ بَعیر به معنی شتر میان سال یک بار (سوره یوسف: ۶۵ و ۷۲)؛ بَدَن به معنی شتر قربانی یک بار (سوره حج: ۳۶)؛ هیم به معنی شتر بسیار تشنه یک بار (سوره واقعه: ۵۵)؛ و حام به معنی شتر نری که ده شتر از او پدید آمده است در آیه ۱۰۳ سوره مائده ذکر شده است.

5. Setaora.
6. Pourušaspā.
7. Aurvadāspā.
8. Frašaoštra.
9. Hvōvi.
10. Uštra.
11. Sađana

۱۲. کیخسرو، پسر سیاوش یکی از جاودانانی است که در پایان جهان باز می‌گردند (بهار، ۱۳۷۸، ۲۸۹).

۱۳. وای (wāy) پهلوی (vayū اوستا) نام ایزد جنگ است. در ادبیات جدیدتر

New York. Accessed at 25/04/2020 <https://iranicaonline.org>

Bulliet, Richard W. (1975), *The Camel and the Wheel*, NY: Columbia University Press.

Downey S. B. (2006), *Arms and Armour as social coding in Palmyra*, the Palmyrene and Dura Europos, In *Arms and Armours as Indicators of Culture Transfer: The Steppes and the Ancient World from Hellenistic Times to the Early Middle Ages*, M. Mode, J. Tunach (eds.), Stuttgart: 321-356.

Edwell, Peter M. (2008), *Between Rome and Persia, the Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, London and New York: Routledge.

Farrokh, Kaveh, Karamian, Gholamreza, Maksymiuk, Katarzyna. (2018), *A Synopsis of Sasanian Military Organization and Combat Units*, Siedlce-Tehran.

Frye R.N. (1973), *Sasanian Remains of Qasr-i Abu Nasr: Seals, Sealings and Coins*, London: Cambridge University Press. Accessed at <https://dl.nlai.ir/tui>

Ghirshman, R. (1938-1939), *Fouilles de Stalk, près de Kashan 1933, 1934, 1937, 1939, 2 vol.*, Paris,

Göbl R. (1973), *Der Sasanidsche Siegelkanon*, German.

Göbl R. (1976), *Die Tonbullen von Tacht-e Suleiman*, Berlin.

Gregoratti, L. (2009), *Hatra: on the west of the east*, In *Hatra: politics culture and religion between Parthia and Rome*, proceedings of the conference held at the University of Amerdam: 45-46.

Humbach, Helmut. (1991), *The Gathas of Zarathushtra and the Other Old Avestan Texts, I*, Germany: Heidelberg University Press.

Kawami, Trudy S. (1992), *Ancient Iranian Ceramics from the Arthur M. Sackler Collections*, New York: Abrams.

Litvinski, A.B. (2000), *A Finial from the Temple of the Oxus in Bactria*, Pisa: Istituti editoriali e poligrafici internazionali.

Lamberg-Karlovsky, C. C. (1969), *Further Notes on the Shaft-Hole Pick-Axe from Khurāb*, Makrān, Iran 7: 163-68.

Markwart, Josef. (1930), *Das erste Kapitel der Gāthā uštavati*, Jasna, 43: 22-28.

Mayrhofer, M. (1977a), *Zum Namengat des Avesta*, Vienna.

Perkhanian, A. (1997), *Thousand judgments: a Sasanian low-book*. New York.

Schlerath, B. (1977), *Zarathustra im Avesta*, in: *Festgabe deutscher Iranisten zur 2500 Jahr feier Irans*, ed. Wilhelm Eilers: 133-40.

Schmidt, H.P. (1980), Review of Mayrhofer 1977a and 1977b, *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 232: 190-198.

Schmitt, R. (2002), Zoroaster i. the Name, Accessed at <http://iranicaonline.org/articles/zoroaster-i-the-name>

Shepherd D. (1983), *Sasanian Art in The Cambridge History of Iran: 1055-1112*. London: Cambridge University Press.

Sims, Eleanor-Marshak, Boris I., Grube, Ernest J. (2002), *Peerless Images, Persian painting and its sources*, London.

Skupniewicz, Patryk. (2016), The Himyarite knight and Partho-Sasanian Art, *Historia I Swiat*, 5: 57-75.

Vanden Berghe, Louis (1984), *Relief Rupestres de l'Iran An-*

۲۰. گفته شده که بهرام موفق شد تاج پادشاهی را که در میان دو شیرینر قرار داشت، پس از مبارزه با شیرها به راحتی تصاحب کند (صابری، ۱۳۵۱، ۱۴۷-۱۴۶؛ بهار، ۱۳۸۹، ۶۹).

۲۱. سغد یا سغدیانان ناحیه‌ای در آسیای مرکزی است و به منطقه‌ای بین سمرقند و بخارا محدود می‌شد.

۲۲. هرچند در بازشناسی دیوارنگاره‌های سغدی تأثیر نقاشی‌سازانی دیده می‌شود، اما به عنوان عنصر غالب شناخته نمی‌شود. هنر سغدی ترکیبی از هنر رومی، هندی، هفتالیان و ساسانی را ارائه می‌کند (Sims, 2002, 10).

23. Vahagn.

24. Esarhaddon.

25. Ruda.

26. Arsu.

27. Resheph.

28. Resheph of Arrow.

فهرست منابع

اشمیت، رودریگر (۱۳۹۶)، نام زردشت، ترجمه: مجید طامه، *دیان/مناهب و عرفان*، ش. ۷۲، صص ۵۷-۶۴.

اوستا، گردآوری: ابراهیم پورداوود، ویراست نو: فرید مرادی (۱۳۹۴)، تهران: نگاه.

بهار، مهرداد (۱۳۷۸)، *پژوهشی در اساطیر ایران*، تهران: آگه.

بهار، محمدتقی (۱۳۸۹)، *مجمعل التواریخ و الفصص*، به کوشش محمدرمضانی، تهران: اساطیر.

تمری، نازنین (۱۳۹۰)، مهرها و اثرمهرهای تخت سلیمان (آتشکده آذرگش نسب)، *مطالعات ایرانی*، ش. ۲۰، صص ۷۱-۹۲.

چهری، محمد اقبال؛ بهروزی، مهرناز، و موسوی حاجی، سید رسول (۱۳۹۴)، *تحلیلی بر هویت پلاک‌های گچی شکار شاهی از چال ترخان - عشق آباد، مطالعات باستان‌شناسی*، ش. ۱، صص ۶۵-۸۴.

دادگی، فرنیغ، بندهش، برگردان: مهرداد بهار (۱۳۸۵)، تهران: توس.

رضی، هاشم (۱۳۸۱)، *دانشنامه ایران باستان: عصر اوستایی تا پایان دوره ساسانیان*، تهران: سخن.

کریستین سن، امانوئل (۱۳۵۱)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: ابن سینا.

فیروزمندی، بهمن؛ بابائی، الهام (۱۳۹۳)، *نمادشناسی نقوش جانوری در هنر ساسانی، پیام باستان‌شناسی*، ش. ۲۱، صص ۹۳-۱۰۶.

گزارش پهلوی *وندیباد*، به کوشش: یحیی ماهیار نوابی، محمود طاووسی (۱۳۵۰)، شیراز: مؤسسه آسیایی دانشگاه شیراز.

لئونیدویچ خروموف، آلبرت (۱۳۸۱)، *سغدیان*، به کوشش: علی بهرامیان، تهران: وزارت امور خارجه.

مصباح، بیتا (۱۳۸۶)، بررسی نقوش روی مهر در ایران باستان، استاد راهنما: ابوالقاسم دادور، *پایان‌نامه جهت اخذ مدرک کارشناسی ارشد پژوهش هنر*، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا.

نولدکه، تئودور (۱۳۷۸)، *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

وارنر، راکس (۱۳۸۹)، *دانشنامه اساطیر جهان*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: هیرمند.

Azarpay, Guitty. (1981), *Soghdian Art: The Pictorialepic in Oriental Art*, London: University of California Press.

Bartholomae, Chr. (1895-1901), *Vorge schichte der iranischen Sprachen*, in Geiger and Kuhn, Grundr. Ir. Phil. I/1: 1-151.

Bivar, A.D.H. (1969), *Catalogue of Western Asiatic Seals in British Museum, Stamp Seals: the Sasanian Seals*, London: BMP.

Bulliet, Richard W. (1963), *A History of Domesticated Animals*,

Accessed at 25/05/2019

Website: The Hermitage Museum,

<https://www.hermitagemuseum.org/~hermitage/digital-collection/~211> Accessed at 30/06/2020

Website: Ancient Near Eastern Art Archives

<https://asia.si.edu/object/F1993.15.19/> Accessed at 04/05/2019

Website: Akg-images,

<https://www.akg-images.com/archive/-2UMDHUNKB712.html> Accessed at 15/05/2019

Website: Alamy,

<https://www.alamy.com/stock-photo/assyria-panel.html>
Accessed at 15/05/2019

Website: American Art Gallery,

<http://www.artgallery.yale.edu/collections/objects/6832.html>
Accessed at 15/05/2019

Website: Illustrations of Costume & Soldiers,

http://warfare.ga/6-10/Sogdian_murals_from_Panjakent-6-8C-9.htm Accessed at 07/06/2020.

cien, Gent : *Iranica antiqua*.

Winkelman, S. (2009), *The Weapons of Hatra as Reflection of interregional contacts*, In *Hatra: politics culture and religion between Parthia and Rome*, proceedings of the conference held at the University of Amsterdam: 245-248.

Zeuner, F. F. E. (1955), The Identity of the Camel on the Khurab Pick, *Iraq* 17: 162-63.

Website: Peabody Museum

<https://pmem.unix.fas.harvard.edu:8443> Accessed at 25/04/2019

Website: The oriental institute of the university of Chicago
https://oi.uchicago.edu/gallery/apadana#1E12_72dpi.png
Accessed at 30/06/2020

https://oi.uchicago.edu/gallery/apadana#1D9_72dpi.png
Accessed at 30/06/2020

Website: Metropolitan Museum of Art,

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/327497>
Accessed at 25/04/2019

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/323279>

The Symbolism of Camel Motif in Sasanian Engraving Art (Case Study of 55 Masterpiece)*

Bitā Mesbah**¹, Sara Shadrokh²

¹Assistant Professor, Department of Art Research, Faculty of Art, Semnan University, Semnan, Iran.

²Faculty Member, Department of Graphic, Faculty of Art, Semnan University, Semnan, Iran

(Received: 7 Jul 2020, Accepted: 31 May 2021)

The Sasanian art is the reflection of mythological concepts in connection with the Zoroastrian beliefs. The mythological concepts of this period are conveyed by various representations of natural motifs such as plants, animals, the birds and mythical creatures. So the motifs may show a profound symbolic concept. Although camel is a rare motif in Sasanian art but it is related to obscure mythical concepts. The camel motif was used in Iran from the prehistoric times. The first two examples are the camel motif painted on the potteries found in Tepe Sialk, which is related to the third millennium B.C., and a bronze ax-head discovered in a grave at Korab in Sistan which had a sitting camel on it. During the Sasanian period, this motif is found on the seals (Qasri AbuNasr, Tacht e Suleiman), metal vessels, stone reliefs (Hatra and Palmyra), wall-paintings in castles (Panjikent, Afrasyab). The importance of these specimens on which the camel motif is used, shows the credibility of the motif. The study aims to study the mythological backgrounds of the motif and its relations to Zoroastrian concepts. Understanding the symbolic ideas of the camel motif is the main aim in this study. The present study uses descriptive-analytical method and data collecting method is Purposive sampling. The name of the prophet Zoroaster in Avestan language is "Zarauštra". The second part of his name is the Avestan word for camel, "Uštra". Although different interpretations have been suggested for the meaning of the name but it is more accepted that the name of the prophet means "who is fostering/cherishing camels" or "he who can manage the camels". other the meanings like "longing for camels" and "he who is with angry/furious camels" are also proposed. Therefore, the camel may symbolize the concept of bearing knowledge and spreading the light of faith in the dark of infidelity. It clarifies the reasons of using the camel symbol on the Sasanian seals belonging to the priests. Besides that, the motif of camel is used in the reliefs of the warriors in Ha-

tra and Palmyra. The research results show that the camel motif was the absolute depiction for war gods in Near Eastern cultures. The gods named Arsu, Ruda, Reshef, Bahram and Vahagen are all related to the camel. Arsu, Reshef and Ruda always ride the camel in complete armor. Although Bahram and its Soghdian identification "Vahagen" were never showed riding the camel, but in Avesta camel is described as one of the incarnations of Verethraghna (Bahram/Vahagen). In Yasht 14, lines 10-13 are dedicated to camel, as the persistence and determined symbol of Bahram and is described as a long haired beast of burden, with sharp teeth, quick eyed and bright strong sight. The camel has ventured far sight and is capable to see in the deep dark of the night which symbolizes the vision inside Bahram. The bravery, uncontrollable victory, the furious, inevitable fighting powers of Bahram are all symbolized with the natural powers of the camel like his uncontrollable temperament and greatest strengths.

Keywords

Camel, Sasanian Art, Bahram, Zoroaster, Yasht 14.

*The meaning of Sammon's works is that Sammon works are significant works from the collection of works and objects left over from each historical period, which due to their historical and archaeological importance, including the quality of construction and special payment, the political and social importance of the place of their discovery or use, antiquity and other characteristics. They can reflect the artistic features of each period.

**Corresponding Author: Tel: (+98-912) 8132240, Fax: (+98-23) 31539520, E-mail: bitamesbah@semnan.ac.ir